

Реформування військових поселень в Росії наприкінці 20-х – у 30-х рр. XIX ст.

В історіографії військових поселень донедавна була відсутня чітка періодизація їхньої історії. Найчастіше її доводили до початку 30-х рр. XIX ст. Подальша історія військових поселень, оскільки вони були значною мірою реформовані, лежала ніби поза контекстом проблеми.¹ У чому ж полягає сенс цих реформ? Як наслідки вони мали для адміністративно-господарської структури військових поселень? Як змінився правовий статус самих військових поселенців? Останнім часом, у зв'язку з активізацією вивчення історії військових поселень, дослідники намагаються знайти відповіді на ці питання.²

Наприкінці царювання імператора Олександра I військові поселення піхоти і кавалерії було розгорнуто (або вони знаходились в стадії формування) у Новгородській губернії (1-а, 2-а і 3-я гренадерські дивізії), Санкт-Петербурзькій (3 роти Охтенського порохового заводу), Могильовській (Єлецький і Полоцький піхотні полки), Слобідсько-Українській (2-а уланська і 2-а кірасирська дивізії), Херсонській і Катеринославській (3-я кірасирська, 3-я і Бузька уланські дивізії). Населення округів військових поселень становило 374.480 душ обох статей.

В історії абсолютистської монархії, якою була Росія, суб'єктивний фактор, безперечно, відіграв велику роль в питаннях формування внутрішньої та зовнішньої політики. Загальновідомим є факт негативного ставлення великого князя Миколи Павловича до військових поселень та їх фундатора графа О.А.Аракчєєва. Проте після вступу на престол, враховуючи, очевидно, великі кошти, витрачені на їх створення, певну економію державних фінансів від переходу округів кавалерії на самозабезпечення продовольством і фуражем, у рескрипті на ім'я О.А.Аракчєєва від 19 грудня 1825 р. Микола I писав: «Императору Александру Павловичу благоугодно было учредить военные поселения для пользы государства нашего... Предполагая и вменяя себе в обязанность поддержать устройство начатого дела, я надеюсь, что Вы будете мне вспомоществовать в оном».³ Не наважившись зліквідувати військові поселення, новий імператор обрав шлях реформ, бо стало зрозуміло, що організаційний період формування військових поселень, особливо піхоти, значно затягується.

Було ухвалено рішення у першу чергу реформувати поселення піхоти, створені за моделлю графа О.А.Аракчєєва, у яких перехід на самозабезпечення продовольством здійснювався дуже повільно і болісно. 19 листопада 1826 р. було

затверджено і оголошено у військах «Положение о полном составе поселенно-го пешего полка и его обязанностях» (СПб., 1826). Через півроку, 5 травня 1827р. було підписано «Положение о военном поселении регулярной кавалерии» (СПб., 1827).

Основні положення цієї реформи у стройовому відношенні можна звести до таких моментів. Кожний піхотний полк включав тепер не 3, а 4 батальйони (два діючих, резервний і поселений), кавалерійський полк - 6 діючих, 3 резервних і 3 поселених ескадрони. Військові поселенці-господарі (у кавалерії й їхні помічники) звільнялись від стройової служби. Кількість їх у поселених підрозділах подвоювалась і становила в уланському полку 1006 господарів-хазяїв (з фуршатською ротою) і 936 помічників, у кірасирському полку 1276 господарів і 1206 помічників, у піхотному полку 1824 господарі. Тепер кожен поселенець-хазяїн повинен був утримувати не двох, а одного постояльця з діючих батальйонів та ескадронів. П.П.Євстаф'єв і Т.Д.Ліповська подвоєння кількості хазяїв розцінюють як погіршення їхнього матеріального становища,⁴ не враховуючи, що паралельно відбувалося подвоєння площі поселеного округу. Подвоєння кількості хазяїв та площі поселених округів планувалось, звичайно ж, за рахунок включення до їхньої орбіти нових державних земель і селян.

Проте на практиці ця справа виявилась надзвичайно складною через відсутність достатнього резерву державних земель у районах дислокації військових поселень. Довелось шукати інші шляхи, які б не були пов'язані з масштабним придбанням державою поміщицьких земель. Так у Староруському повіті Новгородської губернії, де тривала підготовка до створення військового поселення 2-ї і 3-ї гренадерських дивізій, було ухвалено рішення поселити 2-у гренадерську і гренадерську артилерійську дивізії. Справа у тім, що площа округу гренадерської артилерійської дивізії була значно меншою від площі округу 3-ї гренадерської дивізії, і за рахунок цього вдалося подвоїти поземельний і чисельний склад 2-ї гренадерської дивізії. В округах 1-ї гренадерської дивізії (Новгородський повіт) вдалося збільшити площі тільки двох карабінерних полків за рахунок приєднання до них двох удільних волостей.

В округах кавалерії цей процес відбувався довше і більш болісно. Так, поселений склад полків 2-ї уланської дивізії було зменшено до 708 поселенців-хазяїв, внаслідок чого корінним реформам підлягав лише округ поселення Серпуховського полку. Його було створено заново за рахунок приєднання нових земель з державними селянами. Колишні його землі увійшли до складу округів трьох інших полків цієї дивізії.⁵ Вирівнювання чисельного складу і поземельного фонду полків відбувалось шляхом переселення військових поселенців у середині округів дивізії. Аналогічним чином було вирішено це питання і під час реформування округів 2-ї кірасирської дивізії, де заново було створено тільки один округ поселення.

Дещо простіше це питання вирішувалось у Херсонських військових поселеннях, де земельні резерви були ще значними. У результаті перетворень позе-

мельний склад розміщених тут кавалерійських дивізій збільшився на 1/3 з 6614 дес. у 1826 р. до 950730 дес. у 1830 р.⁶ Документальні матеріали свідчать, що уряд і керівництво військовими поселеннями постійно шукали шляхів здешевлення утримання і устрою нових округів військових поселень, відмовлялись від масового переселення жителів, намагаючись зберегти економічний потенціал поселенських господарств за рахунок збереження господарств селян і козаків, що переводились на поселення.

Одночасно з реформуванням існуючих здійснювались спроби створення нових військових поселень на кордоні у Бессарабії з відставних солдатів, Псковській та Санкт-Петербурзькій губерніях, де передбачалось поселити 3-ю гренадерську дивізію, а також у деяких інших регіонах країни.⁷ Враховуючи, що переселення жителів міст Чугуєва і Вознесенська потребувало значних витрат зайняло багато часу, в грудні 1828 р. було вирішено міста Єлисаветград, Ольвіополь, які потрапляли в смугу військових поселень, перевести на становище військових міст з підпорядкуванням їх військовому відомству.⁸

У 1827 р. на базі поселених батальонів Єлецького і Полоцького піхотних полків, зведених у 2-у піонерну бригаду, почалось створення поселених саперних частин. Наступного року ухвалено рішення про поселення 1-ї піонерської бригади в Динабурзькому старостві і деяких колишніх єзуїтських маєток Вітебської губернії.⁹ Необхідно відзначити, що підготовчі роботи щодо поселення цієї бригади здійснювались в обстановці секретності, оскільки у властей були вагомі підстави сподіватись на різко негативну реакцію з боку місцевих жителів. Так і сталося, зокрема, під час реформування округів 2-ї уланської дивізії, коли в 1829 р. повстали селяни с.Шебелинки й інших поселень, через те, що їх переводили до складу округу Серпуховського уланського полку.

Повільні темпи реформування округів поселень піхоти і кавалерії паліативність багатьох заходів уряду на даному етапі можна пояснити тим, що Росія вела війни з Персією і Туреччиною, придушувала польське повстання 1830-1831 рр. На початку 30-х років ці реформи стали більш радикальними і динамічними. Безперечно, стимулом до цього стало повстання військових поселенців Новгородських поселень у 1831 р.

Після придушення повстання указом на ім'я керуючого Головним штабом по військовому поселенню графа П.О.Толстого від 8 листопада 1831 р. округи поселеного гренадерського корпусу реформувались у 14 округів пахотних солдатів, які складали два уділи - Новгородський (округи з 1 по 6) і Староруський (округи з 7 по 14).¹⁰ У березні 1832 р. було затверджено «Предположение о преобразовании округов пахотных солдат Новгородского и Старорусского уделов» (СПб., 1832), в якому викладено основні принципи їх адміністративно-господарського устрою. Округи піонерних бригад були ліквідовані в жовтні 1836 р. Натомість, на їх основі виникли 15-й і 16-й округи пахотних солдатів, які в службовому листуванні іменувались округами пахотних солдатів Вітебської та Могильовської губерній.

У 1832 р. у поселеннях кавалерії почалось поступове відокремлення діючої частини полків від поселеної, а з 1834 р. поселенці почали відбувати рекрутську повинність на загальних підставах. Водночас вони продовжували постачати діючі війська продовольством шляхом відбування триденної повинності на громадських роботах, за винятком округів 2-ї уланської дивізії, де продовжував існувати натуральний оброк у вигляді внеску певної кількості хліба і фуражу в запасні хлібні магазини. Округи поселення кавалерії йменувалися тепер не за назвою полків, а мали цифрову нумерацію і не підпорядковувались командирам полків і начальникам дивізій, «оставаясь в главном заведывании корпусных командиров». ¹¹ З 1836 р. військові поселення у Харківській губернії почали називати Українськими (8 округів), у Херсонській і Катеринославській - Новоросійськими (12 округів).

У другій половині 30-х рр. починається створення військових поселень у Кієвській та Подільській губерніях, де розміщувалась легка кавалерійська дивізія, а також на Кавказі у вигляді поселень при штаб-квартирах окремих частин. Останні, головним чином, сприяли російській колонізації краю і захисту комунікацій.¹²

Отже, військові поселення і округи пахотних солдатів протягом своєї історії пройшли кілька етапів розвитку, які значно відрізнялися один від іншого. Перший етап (від часу створення поселень напередодні Вітчизняної війни 1812 р. і до початку 30-х рр.) характеризувався певною автономією поселених військ. Поселені та діючі частини полків становили єдине ціле й були підпорядковані єдиному командуванню. На другому етапі (з початку 30-х рр. і до ліквідації поселень наприкінці 50-х рр.) відбувається відрив поселеної частини від діючої. Першою керував Департамент військових поселень, другою - загальне російське командування.

До 1826 р. організатори військових поселень усіма засобами намагались створити специфічний замкнутий військово-землеробський стан, який би поєднував землеробську працю зі стройовою службою. Причому не слід вважати, що модель поселенського господарства була універсальною для всіх округів. Детальний аналіз господарської структури засвідчує значні відмінності поселень кавалерії від поселень піхоти. Начальник військових поселень Херсонської і Катеринославської губерній генерал-лейтенант граф І.О.Вітт спромігся протидіяти О.А.Аракчєєву, використовуючи сприяння Олександра I, і відстояти свою модель господарства військових поселень, у якій наголос робився на господарські функції.¹³ І лише після 1826 р., у ході реформ, помітно зросло значення господарської діяльності й у поселеннях піхоти.

Поширена в історіографії думка, буцімто система поселень розвивалась лише до 1831 р., на наш погляд, помилкова. Насправді, цей процес тримав і в наступний період. Система військових поселень вичерпала себе лише в період підготовки урядом Олександра II буржуазних реформ.

Природно, що перетворення військових поселень не могло не торкнутися управління ними. У зв'язку з масовими створеннями військових поселень у другій половині 1810-х рр. формується їхня законодавча база і структура управління. Основним документом, що відображав мету створення поселень, правила переходу жителів на військове становище, права і обов'язки різних категорій військових поселенців, було «Учреждение о военном поселении», розроблене як для піхоти, так і для кавалерії.¹⁴

Адміністративна структура військових поселень початку 30-х рр. була, практично ідентична армійському управлінню. Відмінність полягала у тім, що органи управління військовими поселеннями поєднували керівництво і контроль у суто військовій, так і господарських сферах. У принципі ці органи немов синтезували функції Головного штабу і Військового міністерства. І ще однією важливою деталлю: структура управління розбудовувалась знизу вгору, тобто у зв'язку зі створенням самої поселенної системи.

До початку реформ головне управління військовими поселеннями, зведені в окремі Корпуси військових поселень, зосереджувалось в руках О.А.Аракчеєва, якому імператор «дарував» не зовсім звичайне звання «главного над поселеннями начальника». Для оперативного управління військовими поселеннями у 1821 р. було створено штаб окремого Корпусу військових поселень (начальник штабу - генерал-майор П.А.Клейнміхель). Усі війська, що увійшли до складу окремого корпусу (крім власне поселенних військ, які мали округи поселень), були підпорядковані виключно О.А.Аракчеєву.

Після фактичної відставки О.А.Аракчеєва у травні 1826 р. почалась ліквідація автономії військових поселень. Уже у вересні 1826 р. начальник Головного штабу генерал від інфантерії барон І.І.Дибич наказав П.А.Клейнміхелю перепорядкувати поселенний 3-й резервний кавалерійський корпус і Бузьку уланську дивізію, якими командував І.О.Вітт, Головному штабу з подальшою передачею до складу армії. Частина коштів військових поселень дозволялось передати розпорядженню Комісаріатського департаменту Військового міністерства. П.А.Клейнміхель, намагаючись якоюсь мірою врятувати автономію військових поселень, зумів довести імператору та І.І.Дибичу «несвоевременность подобного мер». Досягнувши компромісу в тім, що досить складну структуру штабу окремого Корпусу військових поселень не можна «втиснути» у рамки будь-якого департаменту, Микола I в указі на ім'я І.І.Дибича розпорядився: «штаб военных поселений с его начальником и Экономическим комитетом присоединить к Главному моему штабу под начальствование ваше, оставляя управление сих частей на точном основании их образования, подтвержденного Государем императором Александром Павловичем».¹⁶ Після цього штаб військових поселень став відомчим підрозділом Головного штабу і почав називатись Головним штабом по військовому поселенню. Назва «отдельный Корпус военных поселений» з офіційного листування зникає.

У 1832 р. у зв'язку з початком реорганізації управління збройними силами армійський штаб по військовому поселенню і Економічний комітет були включені до складу Військового міністерства під назвою «Временный департамент по военным поселениям». У 1835 р. останній був перетворений у Департамент військових поселень, у відання якого крім округів військових поселень і пахотних солдатів були передані іррегулярні війська, військово-навчальні заклади і всі військові будови та споруди, розмішені поза фортецями. Останні перетворення Департаменту військових поселень відбувались на основі «Положення», затвердженого 18 травня 1843 р., відповідно до якого на департамент була покладена додаткова повинність щодо будівництва казарм та інших споруд, їхнього ремонту і утримання.¹⁷

У зв'язку з радикальними перетвореннями військових поселень на другому етапі відбувалися значні зміни в управлінні округами на місцях. За своїм статусом вони дедалі швидше наближались до державного й удільного села. Округи пахотних солдатів, якими керували окружні комітети, поділялись на волості, по 10-15 сіл і десятки на чолі з виборними волосними старшинами і соцькими. Кавалерійські округи також були розподілені на волості і мали ідентичне самоуправління. З такою структурою місцевого і головного управління округи військових поселень і пахотних солдатів проіснували аж до своєї остаточної ліквідації у 1857 р.

І останній сюжет, пов'язаний з реформуванням військових поселень - зміна правового статусу основних категорій військових поселенців. Специфіка військових поселень визначала і своєрідність їхньої соціальної структури. Жителі округів військових поселень посідали цілком особнє місце у соціальній структурі Росії першої половини XIX ст. Коло їхніх обов'язків, підпорядкування військовому відомству дозволяють віднести військових поселенців до окремого військово-землеробського стану. Загальне поняття «військовий поселенець» включає ряд категорій, що відрізнялися за своїм юридичним і майновим становищем, про що неодноразово згадували дореволюційні історики.¹⁸ Але дослідники не змогли виділити усі соціальні мікроструктури, їхнє місце та роль у виконанні завдань, поставлених перед інститутом військових поселень, з'ясувати зміни їхнього соціального статусу в ході реформування системи поселень.

Аналіз архівного матеріалу дозволяє заповнити цю лакуну,¹⁹ детально вивчати взаємодію різних категорій військових поселенців, виділяти основне коло прав і обов'язків кожної з них на окремих етапах історії військових поселень.

Центральною фігурою військових поселень був, без сумніву, поселенець-хазяїн, на якого були покладені головні завдання - забезпечення військ продовольством і фуражем, а також їх комплектування стройовим складом. Перелік інших обов'язків військових поселенців-хазяїв зайняв би дуже багато місця. Відтак перелічимо лише деякі з них. В округах кавалерії для поповнення стройовими кіннями діючих ескадронів були створені «конные заводы», постачання яких фуражем було обов'язком поселенців-хазяїв, а молодняк (по одному коню)

утримувався у господарствах поселенців до чотирирічного віку, після чого на ходив до військ. Поселенці-хазяї повинні були щороку вносити визначну кількість хліба і фуражу в запасні магазини, а в округах кавалерії працювати певну кількість днів на громадських роботах. У кавалерійських округах одразу ж запроваджувався інститут помічників поселенців-хазяїв (резервний склад), що певною мірою полегшувало ведення господарства. У поселеннях піхоти він був запроваджений лише в 1830р.²⁰

До початку реформ поселенці-хазяї та їхні помічники рекрутувались як і місцевих жителів, так і солдатів строкової служби. У різних округах їхня доля була різною. В округах піхоти господарі звичайно жили у спеціально побудованих ротних поселеннях. У кавалерії ця практика не застосовувалась, за винятком деяких округів 2-ї уланської дивізії. Господарі із солдат і бідняки наділялись робочою і продуктивною худобою, інвентарем і насінням «от казны». У зв'язку з цим у військових поселеннях існувала як повна, так і часткова власність на засоби виробництва.

У зв'язку з реформою поселень у 1826-1827 рр. змінилось і правове становище поселенців-хазяїв. Перш за все, вони звільнялись від строкової служби. У строковому відношенні поселенні батальйони і ескадрони замінялись резервними. У кавалерії вони до цього комплектувались помічниками хазяїв, а відтепер останні переводились до поселенних ескадронів, Резервні ж частини формувались із солдатів-старослужбовців і кантоністів старшого віку. Звільнення від строкової служби дозволило поселенцю-хазяїну зосередити основну увагу на вдосконаленні свого господарства, яке в округах кавалерії було дуже значимим. Реформа дозволила дещо поліпшити соціально-економічне становище військових поселенців і наблизити їх за цими показниками до державного села. Обравши такий шлях, уряд зміг підвищити рентабельність військових поселень і збільшити кількість діючих підрозділів в округах.

Після ліквідації військових поселень піхоти, поселенці почали називатися пахотними солдатами. Інститут військових кантоністів тут був ліквідований, діти пахотних солдатів чоловічої статі йменувались відтепер «малолетками». Повинність поселенців-хазяїв по забезпеченню продовольством і самокомплектуванню поселених військ була замінена в округах пахотних селян оброком в розмірі 60 крб. асигнаціями (17.14 крб. сріблом) з кожного хазяїна і 5 крб. асигнаціями (1.43 крб. сріблом) з кожної душі чоловічої статі віком від 15 до 60 років, а також рекрутською і постійною повинністю на загальних підставах. Оброчні суми надходили у бюджет округів військових поселень і пахотних солдатів й витрачались, головним чином, на утримання адміністрації. Округи пахотних солдатів продовжували належити військовому відомству, а їхні жителі чоловічої статі підлягали військовій юрисдикції.

В округах кавалерії поселенці-хазяї були розподілені на два розряди. До першого належали ті, що мали не менш 2-х пар волів, решту було віднесено до другого розряду. Тут також запроваджувалась рекрутська повинність. Водночас

в округах військових поселень і пахотних солдатів замість категорії помічників була запроваджена категорія «нехазяїв». До неї зараховували повнолітніх чоловіків, які не мали власного господарства. Насамкінець зазначимо, що у 1855 р. у військових поселенців і округах пахотних солдатів мешкало 771.623 особи обох статей.

Військові поселення проіснували майже півстоліття і відбили на собі усю суперечливість соціально-економічної і політичної історії Росії першої половини XIX ст. Сподіваємось, що подальша розробка історії військових поселень на різних етапах їхнього існування допоможе значною мірою скоригувати наявні в історіографії концепції з даної проблеми. Система поселень являла собою специфічний державний інститут, і їх запровадження та реформування можна розглядати як спробу стабілізації становища в країні, що переживала гостру внутрішню кризу.

Фактично, йшлося про намагання самодержавства вирішити нові проблеми, які постали перед країною, старими напівкріпосницькими засобами. Військові поселення, будучи однією з форм державного феодалізму, створювали шляхом військово-кріпосницької експлуатації нову систему відносин між державою і селянами. Розглянуті вище реформи військових поселень тільки дещо пом'якшили ступінь експлуатації, але ж ніяк не зліквідували соціальні суперечності.

1. Богданович М.И. История царствования императора Александра I и России в его время. – Т.V–VI. – СПб., 1872; Шильдер Н.К. Император Александр I, его жизнь и царствование. – СПб., 1898. – Т.IV; Карцов П.П. О военных поселениях при графе Аракчееве // Русский вестник. 1890. – NN 2,3,4; Лыкошин А.С. Военные поселения // Великая реформа. – М., 1911. – Т.2. – С.86–97; Левинтов Н. Военные поселения России // Исторический журнал. – 1940. – N 6. – С.115–124.
2. Липовская Т.Д. Социально-экономическое положение военных поселенцев на Украине (1817–1857 гг.). – Днепропетровск, 1982; Блашков Ю.А. Военные поселения на территории Белоруссии в первой половине XIX в.: Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук. – Минск, 1984; Тургаев А.С. Об урожайности хлебов в округах пахотных солдат Новгородской губ. (1832–1862 гг.) // Вестник Ленинградского университета. – 1984. – N 20. – С.100–103; Кандаурова Т.Н. Херсонские военные поселения. 1817–1832 гг. (Административно-хозяйственная структура): Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук. – М., 1990; Ячменихин К.М. Военные поселения на Кавказе в 30–50 годы XIX в. // Вестник Московского университета. – 1991. – N4. – С.18–28; Його ж. Створення військових поселень у Київській та Подільській губерніях у 30–40 рр. XIX ст. // Питання вітчизняної історії. Чернівці, 1991. – С.23–25.
3. Російський державний військово-історичний архів (далі – РДВІА). – Ф.405. – Оп.1. – Спр.325. – Арк.652–652 зб.

4. *Евстафьев П.П.* Восстание военных поселян Новгородской губернии в 1831 г. – М 1934. – С.81; *Липовская Т.Д.* Указ.соч. – С.32.
5. РДВІА. – Ф.405. – Оп.2. – Спр.537. – Арк.151–155.
6. Там само. – Оп.11. – Спр.910. – Арк.168.
7. *Кандаурова Т.Н.* Военные поселения в России 1810–1857 гг. (Проекты и их реализация) // Вестник Московского университета. – 1990. – №1. – С.61–71.
8. РДВІА. – Ф.405. – Оп.2. Спр.537. – Арк.186–186 об.
9. Там само. – Спр.157. – Арк.56–57.
10. Там само. – Спр.2480. – Арк.1–16.
11. Там само. – Оп.10 – Спр.917. – Арк.82–82 об.
12. *Ячменихин К.Н.* Створення військових поселень у Київській та Подільській губерніях. – с.23–25; *Його ж.* Военные поселения на Кавказе. – с.23–25.
13. *Ячменихин К.М.* Алексей Андреевич Аракчеев // Вопросы истории. 1991. – № 12. – С.47.
14. Учреждение о военном поселении пехоты. – Спб., 1817; Учреждение о военном поселении регулярной кавалерии. – Спб., – 1817.
15. РДВІА. – Ф.405. – Оп.1. – Спр. – 409. – Арк.632–632 об.
16. Там само. – Арк.639.
17. Там само. – Оп. – 10. – Спр.917. – Арк.139 об – 140.
18. *Петров А.Н.* Устройство и управление военными поселениями в России. // Граф Аракчеев и военные поселения. Спб., 1871. – С.97; *Щебальский П.Г.* Военные поселения и граф Аракчеев // Русский вестник. – 1871. № 10. – С.489.
19. *Ячменихин К.М.* Численный состав и структура Новгородских военных поселений в 1816–1831 гг. // Новгородский исторический сборник. Л., 1989. – С.149–161; *Його ж.* Социальный облик пахотного солдата // Социально-экономические и политические проблемы истории крестьянства Северо-Запада РСФСР IX–XX вв. – Новгород, 1991. – С.58–60.
20. РДВІА. – Ф.405. – Оп.2. – Спр. – 1753. – Арк.1–4 об.

В. П. КОВАЛЕНКО

Місто і округа в Чернігово-Сіверській землі у Х - XIII ст.

Дослідники давно вже помітили, що в давньоруських літописах поняття «місто» «волость» тісно пов'язані між собою, і влада над будь-яким містом водночас означала і панування над його округою. При цьому «городові волості» були головними структурними одиницями державної території Русі.¹ Чи не першим у російській історіографії (хоча і принагідно) питання це поставив ще наприкінці XVIII ст. В.В.Крестинін, який відзначав, що вже в IX ст. території передавались у управління мужам Рюрика «тогдашними округами или уездами, приписанными к новым российским городам».² Подібних поглядів на цю проблему дотримувались також І.М.Болтін, А.Л.Шлецер, М.М.Карамзін, та ін.³ Наприклад, М.М.Карамзін явно робить різницю між містом і областю, розповідаючи про поділ земель Русі між своїми соратниками Рюриком чи Святославом і Володимиром - між своїми синами, або про адміністративний устрій держави в IX-X ст.⁴ Більш конкретно висловлювалися з цього приводу В.М.Лешков, І.Д.Беляєв, В.І.Сергеевич, М.І.Хлебніков, М.Д.Затиркевич, О.І.Нікітський, М.І.Костомаров, І.Є.Забелін, М.Ф.Володимирський-Буданов, Д.Я.Самоквасов та інші дослідники XIX ст., які відзначали безпосередню залежність волості, сільської округи від її центру, підкреслюючи, що на Русі ці поняття були настільки неподільними, що часто змішувались.⁵ Зокрема, В.М.Лешков вважав, що в Київській Русі місто ніколи не протистояло селам, а являлось їх організуючим центром, складаючи разом з ними певну самостійну самоврядовану спільноту.⁶ Дещо пізніше ці погляди тією чи іншою мірою підтримали С.Ф.Платонов, В.Й.Ключевський, О.Є.Пресняков, С.Ф.Корф, М.С.Грушевський, Т.Єфименко та ін.⁷

Стисло, однією тезою зміст їх можна передати словами О.Є.Преснякова: «Основной элемент древнерусской государственности - городская волость».⁸ Згідно ж В.Й.Ключевського, міська волость взагалі була первинною організаційно- політичною формою на Русі, що навіть передувала князівствам, запровадженням варягами.⁹

У вітчизняній марксистській історіографії тезу про єдність міста і округи найбільш повно і обґрунтовано сформулював С.В.Юшков. На відміну від багатьох своїх попередників, які схильні були розглядати «городові волості» як майже самостійні міста - держави античного типу,¹⁰ С.В.Юшков вважав місто перш за все феодальним, військовим і фінансовим центром підлеглої йому волості, центром феодального володарювання, а феодалів - його головною політичною си-